

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
In the Name of Allah, the Compassionate the Merciful

**نقد و بررسی عرفی شدن دین
در تفکر نواندیشان عرب معاصر
(نواندیشان سوری تبار)**

رحیم دهقان سیمکانی

سخن ناشر

با پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و در عصر جهانی شدن ارتباطات، پرسش‌ها و چالش‌های نوینی در حوزه علوم انسانی، فرآوری اندیشمندان مسلمان قرار گرفت که برخاسته از مسئولیت دشوار حکومت در این عصر است؛ دورانی که پایبندی به دین و سنت در مدیریت همه‌جانبه کشورها بسیار چالش‌برانگیز می‌نماید. از این رو، مطالعات و پژوهش‌های به‌روز، جامع، منسجم و کاربردی در حوزه دین، بر اساس معیارهای معتبر جهانی و اندیشه‌های ناب و ژرف، بایسته و ضروری است و جلوگیری از انحرافات فکری و تربیتی پژوهندگان حوزه دین، مهم و مورد عنایت بنیان‌گذاران این شجره طیبه، به‌ویژه معمار بزرگ انقلاب اسلامی، امام خمینی علیه السلام و مقام معظم رهبری علیه السلام می‌باشد.

جهانی‌شدن و گسترش سلطه فرهنگی غرب در سایه رسانه‌های فرهنگی و ارتباطی، اقتضا دارد که دانش پژوهان و علاقه‌مندان به این مباحث، با اندیشه‌های بلند و ارزش‌های متعالی آشنا شوند و این مهم، با ایجاد رشته‌های تخصصی، تولید متون جدید و غنی، گسترش دامنه آموزش و تربیت سازمان‌یافته دانشجویان به سرانجام خواهد رسید. این فرایند، گاه در پرداختن به مباحث بنیادین و تدوین متون تخصصی تعریف می‌شود و گاه در نگارش بحث‌های علمی، اما نه چندان پیچیده و تخصصی به ظهور می‌رسد.

بالتذگی مراکز آموزشی و پژوهشی، در گرو نظام منسجم، قانونمند و پویاست. بازنگری در متن‌ها و شیوه‌های آموزشی و پژوهشی و به‌روزکردن آنها نیز این انسجام و پویایی و در نتیجه، نشاط علمی مراکز آموزشی و پژوهشی را در پی دارد.

«جامعة المصطفی علیه السلام العالمية» به‌عنوان بخشی از این مجموعه، که رسالت بزرگ تعلیم و تربیت طلاب غیر ایرانی را بر عهده دارد، تألیف متون آموزشی و پژوهشی مناسب را سرلوحه تلاش خود قرار داده و تدوین و نشر متون در موضوعات گوناگون علوم دینی، حاصل این فرایند است.

مرکز بین‌المللی

ترجمه و نشر المصطفی علیه السلام

فهرست

- پیشگفتار ۱۱
- مقدمه ۲۱
- فصل اول: محمد شحرور و تقریری عرفی از دین در پرتو سنت نبوی و رسولی ۲۵
- آشنایی با محمد شحرور ۲۵
- عناصر عرفی موجود در تقریر شحرور از اسلام ۲۷
۱. تفکیک سنت نبوی از سنت رسولی ۲۷
۲. حکومت دینی در سایه دوگانگی سنت نبوی - رسولی ۳۵
۳. آموزه عصمت ۴۳
۴. تقدس زدایی از آموزه‌های دینی از طریق تاریخی‌نگری ۴۹
۵. رهیافت فمینیستی شحرور و عرفی شدن حجاب ۵۳
۶. شحرور و گذر از فقه سنتی ۶۵
- عوامل قرار گرفتن شحرور در مسیر عرفی ۶۹
۱. بی‌اعتمادی به دستگاه خلافت ۶۹
۲. تفسیر به رأی ۷۰
۳. اعتماد زیاد به علم و روش علم تجربی ۷۱
۴. همسویی با رهیافت لیبرالیستی ۷۳
۵. وجود ذهنیت‌هایی در پس زمینه فکر شحرور ۷۶

- فصل دوم: عزیز العظمه و دعوت به عرفی اندیشی در قالب دین _____ ۷۹
- آشنایی با عزیز العظمه _____ ۷۹
- عناصر کلیدی در رهیافت عزیز العظمه از دین _____ ۸۰
۱. آینده مبهم جهان اسلام در سایه ضرورت سکولاریسم _____ ۸۰
۲. ناواقع‌گرایی و مبتنی ساختن دین بر جامعه و تاریخ _____ ۸۲
۳. گذر از سنت و تراث دینی _____ ۹۱
۴. فروکاستن دین از خداآیینی به خودآیینی _____ ۹۴
۵. جدایی دین و فرهنگ از سیاست و محدود ساختن آن به زندگی شخصی _____ ۹۵
۶. عرفی شدن مفهوم حجاب _____ ۹۸
۷. همسان دانستن بستر شکل‌گیری اسلام و مسیحیت انحرافی _____ ۱۰۲
۸. تأیید تقریرهای انحرافی از اسلام _____ ۱۰۴
- عوامل گرایش العظمه به عرفی‌گرایی _____ ۱۰۵
۱. تأثیرپذیری از اندیشه‌های غربی _____ ۱۰۶
۲. خودباختگی _____ ۱۱۰
۳. اتخاذ رهیافت لیبرالیستی _____ ۱۱۱
۴. تاریخی‌نگری _____ ۱۱۲
۵. مغالطه «بزرگ‌نمایی / کوچک‌نمایی» در تبیین آموزه‌های دینی _____ ۱۱۳
- فصل سوم: صادق جلال العظم و عرفی‌گری به هدف مدرن‌سازی اسلام _____ ۱۱۹
- آشنایی با العظم _____ ۱۱۹
- العظم و دو تقریر متفاوت از دین _____ ۱۲۱
- اصالت دادن به تقریر ایمان‌گرا از دین _____ ۱۲۳
- نگاه تاریخ‌مندان به دین و گذر از تراث دینی _____ ۱۲۶
- العظم و مسئله حکومت اسلامی _____ ۱۳۱
- تقدم منشأ طبیعی حقوق بر منشأ الهی _____ ۱۳۹
- ناواقع‌گرایی در قصص قرآن _____ ۱۴۳
۱. غیرواقعی بودن ابلیس _____ ۱۴۶

۲. تحلیلی در باب وجود ابلیس و بررسی رهیافت العظم _____ ۱۴۶
۳. موحد بودن ابلیس در نظر العظم _____ ۱۵۲
۴. نقد رهیافت العظم و تبیین رهیافت مقابل _____ ۱۵۵
۵. العظم و سخن در برتری ابلیس بر انبیاء _____ ۱۶۳
۶. جبرگرایی _____ ۱۶۶
- رابطه علم و دین در نگرش العظم _____ ۱۶۸
۱. مرحله نخست فکر العظم در باب رابطه علم و دین _____ ۱۶۸
۲. بررسی رهیافت العظم و تبیین مرحله دوم _____ ۱۷۲
- تضعیف روحیه تعبدپذیری و عدم توجه به محدودیت عقل _____ ۱۷۸
- تمایل به فرهنگ غرب _____ ۱۷۹
- فصل چهارم: فراس السواح و تقلیل دین به تجربه دینی _____ ۱۸۵
- آشنایی با فراس السواح _____ ۱۸۵
- دین و منشأ دینداری در نگرش السواح _____ ۱۸۸
۱. تصوّر السواح از پیدایش دین _____ ۱۸۸
۲. تحلیل و بررسی نگرش السواح در باب دین و منشأ دینداری _____ ۱۹۲
- تقلیل وحی به تجربه دینی _____ ۲۰۴
- جدایی گوهر از صدف _____ ۲۰۸
- رابطه دین و اخلاق _____ ۲۱۰
۱. تبیینی تاریخی از مسئله اخلاق و دین _____ ۲۱۰
۲. تحلیل و بررسی نگرش السواح در باب اخلاق و دین _____ ۲۱۳
- تأکید بر شریعت ایمانی در اسلام چونان مسیحیت _____ ۲۲۰
۱. السواح و تفسیری پولسی از مسیحیت _____ ۲۲۰
۲. تحلیل و بررسی نگرش السواح _____ ۲۲۴
- نگاه توراتی به انبیاء الهی _____ ۲۲۸
- تمایز و مرزگذاری بین مقدس و نامقدس _____ ۲۳۳
- دین و اسطوره در نگرش السواح _____ ۲۳۵

۱. چیستی اسطوره ۲۳۵
۲. مبتنی بودن مناسک و اعتقادات بر اساطیر ۲۴۱
۳. بررسی نگرش سَوَاح ۲۴۴
- انگاره‌های فمنیستی در رهیافت سَوَاح ۲۵۲
- فصل پنجم: دنیوی شدن دین در رهیافت علی احمد سعید (أدونیس) ۲۵۹
- آشنایی با ادونیس ۲۵۹
- روش ادونیس در مطالعه دین ۲۶۴
- دو تقریر متفاوت از دین و دینداری ۲۶۶
- عناصر و مداخل ورود ادونیس به تقریری عرفی از دین ۲۶۹
۱. تاریخ‌مندی و نفی ذات‌گرایی ۲۶۹
۲. گرایش تفسیری ادونیس و پیامدهای عرفی آن ۲۷۰
۳. یک سونگری در باب قرآن ۲۷۹
۴. تقلیل وحی و شریعت به تجربه دینی و قانون طبیعی ۲۸۱
۵. ایده انقلاب و پیامدهای عرفی آن ۲۸۵
۶. عرفی‌گرایی از طریق شعر ۲۸۹
۷. گذر از سنت از طریق نمادگرایی ۲۹۱
- فصل ششم: نیل فیاض و عرفی‌گری از طریق ارائه تصور بنیادگرایانه از اسلام ۲۹۷
- آشنایی با فیاض ۲۹۷
- روش فیاض؛ تاریخ‌نگری و پیامدهای آن ۲۹۹
۱. تقلیل دین به حیطه فردی ۳۰۰
۲. گذر از سنت دینی ۳۰۱
- تقریر بنیادگرایانه از اسلام ۳۰۵
۱. رواداری مذهبی در قرآن ۳۰۷
۲. بررسی نگرش باورمحورانه فیاض در باب جهاد ۳۰۹
- تشکیک در قصص قرآن ۳۱۴

- ۳۲۱ رهیافت فمینیستی فیاض
- ۳۲۱ ۱. خانواده، حجاب، و جایگاه زن
- ۳۲۴ ۲. تحلیل و بررسی
- ۳۳۳ فیاض و سخن از منطق دوگانه مسلمین
- ۳۳۹ منابع و مأخذ

پیشگفتار

سوریه در دوران معاصر شاهد افت و خیزهای زیادی بوده و تحولات بسیاری به لحاظ سیاسی، نظامی، اقتصادی، و اعتقادی در آن ایجاد شده است. این تحولات که در بُعد سیاسی، تا حدودی سوریه را به میدان جنگ‌های داخلی و فرامنطقه‌ای تبدیل نموده، مورد بحث ما در این اثر نیست. آنچه مد نظر است جنبش پنهان سکولار است که گاهی به جهت رانده شدن از فضای دینی - فرهنگی سوریه از دور و گاهی در درون تحولات سوریه و در ساختار حکومت سیاسی حاکم بر سوریه به خصوص پس از به قدرت رسیدن حزب سکولار بعث^۱ در مارس ۱۹۶۳ و در دوران حکومت

۱. حزب سوسیالیستی بعث، یک حزب سیاسی است که در ۷ آوریل ۱۹۴۷ توسط میشل عفلق، صلاح‌الدین البیطار، و زکی ارسوزی در سوریه تأسیس شد و در سال ۱۹۶۳ قدرت یافت. این حزب، مأموریت خود را بیداری ملل عرب از خواب غفلت و ایجاد وحدت میان آن‌ها و یکی شدن جهان عرب به عنوان یک کشور می‌دانست. شعار این حزب، اتحاد، آزادی، و سوسیالیسم بوده است. دکترین این حزب عمدتاً توسط میشل عفلق و تحت تأثیر اندیشه‌های آندره ژید، رومن رولان، آنا تول فرانس، مارکس و نیچه که تأثیرات آن‌ها بر افراد جریان مورد بحث در این اثر، به خوبی قابل مشاهده است، تدوین شده است. حزب بعث به جدایی دین از سیاست معتقد بوده و اهمیتی که به اسلام می‌دهد صرفاً از دیدگاه قومی و فرهنگی است.

حافظ (۱۹۷۰ م - ۲۰۰۰ م) و بشار اسد (۲۰۰۰ م تاکنون)،^۱ به دینداری انسان‌ها

۱. علی‌رغم این‌که در ماده ۳ قانون اساسی سوریه تأکید شده که فقه اسلامی منبع اساسی قانونگذاری در کشور است، اما حکومت سوریه به خصوص حکومت حافظ و بشار اسد را نمی‌توان مبتنی بر شریعت اسلامی تلقی کرد و قومیت عربی همواره بیش از دین و مذهب در این کشور اهمیت داشته است. از همین رو، اگرچه مواضع سیاسی دولت سوریه در قبال رژیم صهیونیستی، ایالات متحده و جریان‌های مشابه در منطقه تحسین‌برانگیز است، اما همواره یکی از وجوه پایدار سیاست در دوران حافظ و بشار اسد، چالش اسلام‌گرایان سنت‌گرا با دولت بوده است. هرچند برخی از این جریان‌های اسلام‌گرای سنتی از جمله خوان المسلمین و سلفیون مورد حمایت عربسان سعودی بوده و چالش آن‌ها با دولت از باب دغدغه دین نیست بلکه اهدافی سیاسی را دنبال می‌کنند. (در این رابطه رک: علی باقری دولت‌آبادی، جمشید خلقی، عبدالرضا فتحی، تحولات سیاسی سوریه: مبانی، روند و پیچیدگی‌ها، فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، سال اول، شماره ۴، بهار ۱۳۹۲، صص ۲۷-۵۵، صص ۳۲، ۴۳) در حقیقت سوریه تحت رهبری بشار اسد یک حکومت اقتدارگرای سکولار مخالف با آمریکا و ضداسرائیل است. دستور ممنوعیت استفاده از حجاب اسلامی در دانشگاه‌ها و ممنوعیت استفاده از «نقاب» توسط اساتید و کارکنان مراکز آموزشی در سال ۲۰۱۰ توسط اسد که در نهایت به عقب‌نشینی از تصمیم خود مجبور شد، از جمله نمودهای رویکرد این دولت سکولار است. وعده‌های بشار اسد و مطرح ساختن گفتمان دموکراتیک توسط وی در ابتدای رسیدن به قدرت، برای سکولارها زمینه خوبی را فراهم ساخت. (wikas, s, *Batting the Lion of Damascus: Syrian Domestic Opposition and the Asad Regime*, p 4) از سویی تأکید سوریه در میان کشورهای جهان عرب بر رعایت مدارای مذهبی به معنای عدم حمایت از یک دین و مذهب کامل و یکسان پنداشتن ادیان و مذاهب مختلف - که البته موضعی مثبت است - نیز باعث شده است تا برخی سکولاریسم را با رواداری یکسان پنداشته و از این جهت، از فضای روادارانه سوریه برای تحقق اهداف سکولاریستی اقدام کنند. نبیل فتیاض، که از جمله اندیشمندان مورد بحث در همین تحقیق است مشمول این تصور است. این افراد از آنچه می‌توان در سوریه از آن به «آزادی مذهبی» در سوریه یاد کرد، بهره‌های سکولاریستی برده و به ابعاد مختلف عرفی‌گرایی دامن زده‌اند.

نقب زده و پایه‌های دین و اعتقاد مردمان را به باورهای دینی سست می‌سازد. اتخاذ رویکرد حداقلی و ناقص نسبت به دین و آموزه‌های دینی؛ غرب‌گرایی؛ نپذیرفتن شواهد قرآنی و روایی ناظر به حکومت دینی، گذر از سنت و تراث تاریخی خود، و عدم پایبندی و دلبستگی به سنت دینی از جمله شاخصه‌های این جریان است که می‌توان از آن به علمانیون مسلمان یاد کرد.^۱ از جمله دغدغه‌های اصلی این جریان، ارائه تفسیر مدرن از دین و انطباق پدیده‌های عصری با اندیشه‌ها و آموزه‌های دینی است، و به جهت اتخاذ نوعی فهم آزاد و غیرروشنمند از آموزه‌های دینی، به سمت تقریری دنیوی از دین سوق یافته است. افراد و اندیشمندان فعال در این جریان، از سویی در پی یافتن راه حلی برای مسئله چالش سنت و مدرنیته و همسازی میان

اگر چه ممکن است به خاطر رانده شدن برخی شخصیت‌های سکولار از سوری ممکن است تصور شود که سکولاریسم در سوریه رو به افول رفته اما حداقل این است که سکولاریسم در لایه‌هایی پنهان چونان آتش زیر خاکستر همواره در سوریه امکان بروز یافتن دارد و اندیشمندان متعددی این جریان را رهبری می‌کنند. به عنوان نمونه، اگرچه ممکن است با به حاشیه رانده شدن احزاب چپ در کشور سوریه و به حاشیه رانده شدن شخصیت‌های سکولار چنین تصور شود که سوریه با جریان‌های سکولار مخالفت نموده اما به نظر می‌رسد رفتارهای وحشیانه جریان‌های سلفی و بنیادگرا از یک سو و نیز افکار روشنفکرانه و دعوت به سوی مدرنیته توسط نواندیشان سکولار از سوی دیگر، همچنان جریان سکولار را در جهان عرب و از جمله سوریه زنده نگه داشته است. از این رو شناسایی و تحلیل اندیشه‌های اندیشمندان عرفی‌گرا که از تبار سوری برخوردارند و رهیافت‌های آن‌ها امروزه نیز کم و بیش در جهان اسلام و منطقه خاورمیانه تأثیرگذار است، ضروری است.

۱. برای مطالعه در رابطه با شاخصه‌های فکری این جریان نواندیش عرفی‌گرا رک: رحیم دهقان، *عرفی سازی دین در تفکر نواندیشان عرب معاصر؛ نواندیشان مصر معاصر*،

آموزه‌های سنت اسلامی و یافته‌های علمی و اجماعی ناشی از اقتضائات مدرنیته هستند و از سویی پذیرش فرهنگ غرب یا به تعبیری پذیرش همزمان اقتضائات مدرنیته و اولویت قائل شدن برای آموزه‌های اسلامی را مشکل می‌بینند. این سرگردانی، باعث شده است تا رو به سوی لایه‌های مختلف سکولاریسم آورده و بکوشند تا از این طریق چالش بین سنت و مدرنیته را حل نمایند. این جریان اگرچه ستیز علنی با دین نمی‌کند، اما قرائت و تفسیر سکولار از دین ارائه می‌دهد و البته افراد ذیل این جریان، بعضاً از بیان صریح عدم دلبستگی خود به دین و تراث اسلامی، ابایی ندارند.^۱ با اوج گرفتن فعالیت‌های جریان‌های اسلام‌گرای سلفی و نوسلفی در سوریه، بررسی انتقادی تفکر این جریان مورد غفلت واقع شده، درحالی‌که به جهت تأثیرگذاری گسترده و البته پنهان، نیازمند بررسی و توجه جدی است.

اندیشمندان همسوی با این جریان در مناطق مختلف جهان اسلام از جمله، مصر، سودان، تونس، لبنان، مراکش و دیگر نقاط جهان اسلام حضور دارند. در این تحقیق تنها بر اندیشمندان سوری تبار تمرکز شده و البته بیان و بررسی آراء تمام افراد تحت این جریان حتی در این منطقه نیز در این اثر محدود ممکن نیست. لذا از بین این جریان چند تن که تأثیرگذاری بیشتری داشته و منابع و آثار ایشان در دسترس است را برگزیده و تلاش‌های آن‌ها برای ارائه تقریر حداقلی از دین را مورد تحلیل و بررسی قرار داده‌ایم. به طور مشخص، آراء اندیشمندانی چون محمد شحرور (۱۹۳۸ - ۲۰۱۹م)، عزیز العظمه (۱۹۴۷م)، صادق جلال العظم (۱۹۳۴م - ۲۰۱۶م)، فراس السّوّاح (۱۹۴۱م)، آدونیس (۱۹۳۰م)، و نبیل فیاض که از همراهان جریان پیرو تقریر دنیوی از دین در میان نواندیشان سوری تبار معاصر

۱. شیخانی، التيارات الفكرية المعاصرة والحمله على الاسلام، ص ۲۵۸ - ۲۶۳.

هستند در این اثر مورد بررسی قرار داده شده است. برخی از این افراد نظیر شحرور و العظم، از میان دو جریان عمده سکولار موجود در جهان عرب، در جریان سکولار چپ و متأثر از مارکسیسم محسوب می‌شوند آنگونه که برخی از هم‌سخنی‌های آن‌ها با مکتب مارکس در این اثر نشان داده شده است. برخی دیگر نظیر آدونیس را به جهت ارائه تفسیر لیبرالیستی از دین، می‌توان در جریان سکولارهای لیبرال قرار داد. در عین حال، همه این افراد با استحضانات خود و برداشت‌هایی متفاوت از آموزه‌های اسلامی، در تشدید و تقویت جریان عرفی‌گرا و عرفی‌ساز آموزه‌های اسلامی نقش داشته و به نظر می‌رسد تقریری دنیوی از آموزه‌های دینی ارائه داده‌اند. آن‌ها آموزه‌های الهیاتی و دینی را به آموزه‌هایی دنیوی و عرفی تقلیل داده و حتی در مورد برخی از ایشان نظیر عزیز العظمه، گفتن این سخن که تقریری دنیوی از دین ارائه داده، نگاهی خوشبینانه به نظر می‌رسد و اگر گفته شود که او اساساً حقیقت دین و آموزه‌های دینی را انکار نموده، سخن چندان گزافی نیست؛ چرا که مطالعه آثار وی نشان می‌دهد که ارزش‌های دینی را در حد خواسته‌های دنیوی تنزل داده است. دیگر اندیشمندان مذکور که در بخش‌های این اثر به اندیشه‌های ایشان پرداخته شده نیز کم و بیش چنین رویکردی را نسبت به دین و آموزه‌های دینی اتخاذ نموده‌اند.

قبل از ورود به بررسی آراء این نواندیشان، خداوند منان را سپاس گفته و ارادت خالصانه خود را به محضر تمام انوار هدایت، انبیاء الهی و ائمه معصومین علیهم‌السلام به خصوص حضرت ولی عصر عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف تقدیم می‌دارم. از استاد بزرگوارم جناب حجت‌الاسلام دکتر محمدتقی سبحانی که با همدلی تمام، راهنمایی‌های دلسوزانه و عالمانه و دقیق خود را در انجام تحقیق، پژوهش و نگارش این نوشتار از حقیر دریغ نفرمودند تشکر می‌کنم. همچنین از ارزیاب

محترم این اثر جناب حجت الاسلام والمسلمین دکتر عزالدین رضانژاد، و مسئولین محترم پژوهشگاه بین‌المللی المصطفی ﷺ به خصوص جناب حجت الاسلام والمسلمین آقای دکتر حسن رضایی و دیگر مسئولین محترم در مرکز ترجمه و نشر المصطفی ﷺ، صمیمانه سپاسگزارم. از خوانندگانی که با نکته‌سنجی‌های عالمانه و پیشنهادهای ارزشمند خود به غنای مباحث و تقویت این پژوهش در چاپ‌های بعدی می‌افزایند، نیز ممنونم و با اشتیاق از نقدهایشان بهره‌خواهم برد. توفیق روزافزون را برای تمامی جویندگان حقیقت و خادمان نهاد دین و فرزاندگی، از خدای متان طلب می‌کنم.

در مجموعه‌ای که پیش از این در رابطه با آراء نواندیشان مصری تبار تدوین شد؛ به تفصیل بیان شد که در دوران معاصر جریان‌های متعدد نواندیشی را می‌توان در جهان عرب یافت که دارای مبانی و روش‌های واحدی نیستند. این جریان‌ها از حیث‌های مختلف، از جمله مناطق جغرافیایی؛ نومعتزلی بودن یا نبودن، پیرو سلف بودن یا نبودن، وابسته به غرب یا جریان موسوم به لیبرال بودن و نبودن، نوع موضع در قبال رابطه دین و دنیا، و در پی اصلاح و احیاء بودن یا نبودن تقسیم‌بندی می‌شوند. در این میان جریانی در دهه‌های اخیر در مناطق مختلف اسلامی فعالیت دارد که می‌توان از آن به علمانیون یا عرفی‌اندیشان در کشورهای مختلف عربی - اسلامی یاد نمود که یا اکنون در کشورهای عربی فعالیت می‌کنند و یا حداقل تبار عربی داشته و ضمن مهاجرت، در کشورهای اروپایی به نشر ایده‌ها و افکار خود مشغول‌اند. از جمله شاخصه‌ها یا ویژگی‌های این جریان نوگرایی عرفی‌اندیش که در این اثر فقط به سوری تباران از آنها تمرکز شده؛ این است که: ۱. این افراد، رویکرد حداقلی نسبت به دین و آموزه‌های دینی داشته و در پی محدود ساختن

قلمرو دین و حذف آن از صحنه حیات جمعی و یا به بیان ساده‌تر عرفی نمودن دین هستند. ۲. غرب‌گرایی از خصوصیات و مشخصات این جریان است. برخی از آن‌ها تحصیل کرده پاریس هستند و پس از بازگشت به جامعه عربی، سعی کرده‌اند اساساً گفتمان جامعه را تغییر دهند.^۱ این جریان به غرب و فرهنگ اروپایی، تنها اشتیاق فکری ندارند بلکه به لحاظ عملی نیز مشتاق غرب هستند. آن‌ها به نوعی تفوق تمدنی برای اروپا قائل بوده و معتقدند، فرهنگ اسلامی باید خود را با اقتضائات تمدن اروپایی سازگار کند. ۳.^۳ عمده طرفداران این جریان، پایبندی و دلبستگی چندانی به سنت و تراث دینی ندارند. بر همین اساس، گاهی از این جریان به عنوان جریان روشنفکری لیبرال^۴ یاد می‌شود.^۵ البته از این حیث گونه‌های متعددی را در این جریان می‌توان یافت. برخی سعی می‌کنند تراث را مطابق با اقتضائات روشنفکری غربی مورد بررسی قرار دهند و گروهی دیگر رهیافت لیبرال علمانی یا سکولاریستی را در پیش گرفته و اساساً ارتباطی بین تراث و اقتضائات مدرنیته نمی‌بینند و خود را از بند تراث رها می‌سازند. محمد شحرور را نمونه رویکرد نخست و عزیزالعظمه را نماینده رویکرد دوم می‌توان دانست. ۴. این جریان دغدغه انطباق پدیده‌های عصری با اندیشه‌ها و آموزه‌های دینی را دارند.

۱. شرابی، *المثقفون العرب و الغرب*، ص ۹۸.

۲. همان، ص ۱۰۴.

۳. همان، ص ۱۰۶ - ۱۰۷.

۴. *التیاری اللیبرالی التنویری*.

۵. حنفی، *هموم الفکر و الوطن*، ص ۴۲۰.

پیروان این جریان نواندیش چند دسته‌اند. برخی از آن‌ها از سیاسیون تأثیرگذار در سوریه هستند، برخی از شعرا و هنرمندان و اهالی ادب تأثیرگذار در سیاست هستند، برخی از طلاب و روحانیون هستند، و برخی در رشته‌های فنی مهندسی تحصیل کرده‌اند. افرادی چون، محمد شحرور، عزیز العظمه، صادق جلال العظم،^۱ فراس السواح، آدونیس،^۲ و نبیل فیاض از پیشگامان علمانیون تأثیرگذار در این طیف‌ها هستند. بیان و بررسی آراء تمام افراد تحت این جریان در این اثر محدود ممکن نیست و لذا از بین این جریان اشخاص مذکور که از دایره تأثیرگذاری بیشتر برخوردار بوده و آثار آن‌ها بیشتر در دسترس است مورد بحث قرار داده شده‌اند و با تمرکز بر آراء آن‌ها

۱. در سال ۱۹۶۸م در دمشق متولد شد. رشته تحصیلی او فلسفه بوده و در دانشگاه آمریکایی بیروت رساله دکتری خود را در رابطه با کانت نگاشته و پس از آن در دانشگاه عمان در سال ۱۹۶۸ مشغول به تدریس شده است. پس از آن به دمشق بازگشته و برای مدتی ریاست بخش فلسفه دانشگاه دمشق را به عهده داشته است. او رهیافتی کمونیستی داشته و در کتاب خود با عنوان نقد الفکر الدینی که خلاصه پندار او در رابطه با تناقض دین و به خصوص اسلام با دین است، به الحاد خود اذعان کرده است. اندیشمندان متعددی از جمله عبدالرحمن حسن حنکله در کتاب «صراع مع الملاحده حتی العظم»، و شیخ عبداللطیف فرفور در کتاب «تهافت الفکر الجدلی» و جابر حمزه فراج در کتاب «الرد الیقینی علی کتاب نقد الفکر الدینی» به نقد اندیشه‌های ایشان پرداخته‌اند.

۲. علی احمد سعید معروف به آدونیس متولد ۱۹۳۰م در روستای قصابین در شهر لاذقیه سوریه، شاعر نوگرایی جهان عرب، مترجم، و منتقد ادبی است. او یکی از اثرگذارترین و برجسته‌ترین شعرای عرب دوره مدرن شمرده می‌شود. او را می‌توان از نواندیشان سکولار در جهان عرب معرفی نمود که برخی به نقد آراء وی پرداخته‌اند. از جمله منتقدان ایشان، انور الجندی در کتاب «شبهات التغریب» است.

این مسئله مورد بررسی قرار گرفته که عمده‌ترین عناصر و مداخلی که این نواندیشان از طریق آن به ارائه تقریری عرفی از دین دامن زده‌اند چیست؟ در این میان البته نقدهایی نیز نسبت به آراء ایشان بیان شده است هرچند، هدف اصلی این تحقیق معرفی این جریان و بیان آراء و اندیشه‌ها و عناصر عرفی موجود در افکار ایشان است تا از این رهگذر، زمینه‌ای برای شناخت بهتر از جریان‌های نواندیشی دینی در جهان اسلام فراهم گردد.

رحیم دهقان